

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Τὸν ὑψιστον βαθμὸν τῆς τελειότητος αὐτοῦ καὶ ἀναπτύξεως εὔρε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῷ Ἀριστοτέλει. Νηῦς πανεπιστήμων, συνεχέντρωσεν ἐν ἑαυτῷ ἅπασαν τὴν πρόσοδον, ἣν μέχρι τῶν χρόνων ἐκείνων ἐποίησε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἐναμίλλως μετὰ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ μᾶλλον αὐτοῦ κατισχύων, ἐγένετο ὁ ἀπόλυτος καθηγεμὼν ἀπάσης τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας καὶ κινήσεως τῆς ἀνθρωπότητος μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Βάκωνος καὶ τοῦ Καρτεσσίου. Χριστιανοὶ καὶ Ἀραβες ἐσχολίασαν καὶ ἀπεστήθισαν τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα αὐτοῦ συγγράμματα. Ἦτο ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεός, ὁ χρησιμεύων πρὸς λύσιν ἀπάντων τῶν ἀναφαινομένων προβλημάτων ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι· αὐτὸς ἔφα ἦτο ἡ ἀπάντησις κατὰ πάσης ἀντιθέτου γνώμης, καὶ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ διετήρησε τὴν κυριαρχικὴν ταύτην ἡγεμονίαν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων.

Πλάτων ἀεὶ θεολογῶν φυσιολογεῖ, Ἀριστοτέλης φυσιολογῶν θεολογεῖ, εἶπον οἱ ἀρχαῖοι. Παρὰ μὲν τῷ Πλάτῳ ἐπικρατεῖ εἰσέτι ἡ θεολογικὴ ἐπίδρασις, ἡ πικντελής ἐκ τοῦ προτέρου, οἷον· ἐξ ἀνωτέρως ἐμπνεύσεως, μελέτη καὶ ἔρευνα· δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι ὁ φιλόσοφος τῆς Ἀκαδημείας εἶνε ὁ τελευταῖος τῶν ἱερῶν ἐκείνων μυστῶν τῆς ἀρχαιότητος, οἵτινες ὑπὸ τὴν εἰκονικὴν μορφήν χρησμῶν, μύθων καὶ ἄλλων ἀναλόγων συμβόλων ἀπεκάλυπτον εἰς τοὺς λαοὺς τὰ μυστήρια τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου. Τούναντίον συμβαίνει παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει· παρ' αὐτῷ ἡ ἐπιστήμη ἀπόλλυται ἤδη τὸν καθαρῶς καλλιτεχνικὸν αὐτῆς τύπον καὶ χαρακτῆρα, καθίσταται δὲ καθολικωτέρα· ἀντὶ μύθων καὶ τῶν ποιητικῶν παραβολῶν τοῦ πρώτου ὁ Ἀριστοτέλης χρῆται τῇ λυδίᾳ λίθῳ τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς παρατηρήσεως. Ὁ μὲν Πλάτων ὤρμητο ἀπὸ τινος ὑπερτάτης ἀρχῆς, ἀπὸ τῆς ἀπολύτου ἐνότητος τῆς ἰδέας, ἐντεῦθεν κατερχόμενος καὶ ἐξάγων τὰ συμπεράσματα περὶ τῶν κατ' ἰδίαν αὐτῆς ἐκδηλώσεων· ἄλλως ὁ Ἀριστοτέλης τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ρίπτει οὗτος ἰδίως ἐπὶ τῆς ποικιλίας τῶν φαινομένων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῶν γεγονότων, ἐρμηνεύει αὐτὰ κατὰ τὰς διαφόρους αὐτῶν ἀπόψεις, ἀνέγων εἰς μίαν καθολικὴν ἀρχὴν, ἣν ἐκ τῶν ἰδικιτέρων αὐτῆς ἐμφανίσεων καὶ ἀποκαλύψεων προσπαθεῖ νὰ ὀρίσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἰδίως τὸν ἐνδιαφέρει, εἶνε τὸ γεγονός, τὸ δεδομένον, εἴτε ἐν τῇ φύσει, εἴτε ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ταῖς πληρεστέρισ ἐκδηλώσεσιν, ἐν αἷς οὗτος τελειότερον ἀποκαλύπτεται, τῇ

πολιτεία καὶ τῆ ἱστορία· ἡ μόνη πηγή, ἀφ' ἧς ἀντλεῖ τὰς γνώσεις αὐτοῦ, εἶνε ἡ παρατήρησις, δι' ἧς ἀνέρχεται εἰς τὴν καθολικὴν σύνθεσιν τῶν ὄντων, εἰς τὴν ἀπόλυτον ιδέαν. Αὕτη δὲ ἡ μέθοδος τῆς ἐρεύνης εἶνε τὸ σπουδαιότατον προσὸν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, δι' ἧς κατάρθωσεν οὐ μόνον τὴν ἀναπτύξιν καὶ τὴν τελειοποίησιν τὰς μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἀτελεῖς εἰσέτι ὑφισταμένας ἐπιστήμας, ἀλλὰ καὶ ἑτέρας νέας καὶ μορφώσῃ καὶ τὴν διαπλάσῃ.

Ἐνταῦθα, ἐν τῇ μεθόδῳ ταύτῃ τῆς ἀπόψεως καὶ τῆς ἐρεύνης τῶν ὄντων, κεῖται ἡ μεγάλη ὑπηρεσία, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης προσήνεγκεν εἰς τὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἐπανάστασις, ἣν παρήγαγεν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ιδεῶν, ἡ μεταβολὴ τοῦ τρόπου τοῦ διανοεῖσθαι, εἶνε ὁ λόγος ὁ καθιστῶν αὐτὸν τὸν ὑπατοῦ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Ἐνῶ ὁ Πλάτων καταδιβάλλει τὸν ἐξ ἀντικειμένου κόσμον, τὸν αἰσθητὸν, εἰς ἀπλοῦν θεράποντα τῆς ιδέας, δι' οὗ αὕτη ἀποκαλύπτεται, ἀρνούμενος εἰς αὐτὸν πᾶσαν αὐθυπαρξίαν, τούτου δὲ τοῦ τρόπου τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς νοήσεως ἀνεκπόφευκτος καθίσταται συνέπειαι πολλάκις ἢ μὴ ὀρθὴ ἔρευνα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ παρανόησις τῆς ἀρχῆς, τῆς πρὸς δὸν καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ φυσικοῦ κόσμου, οὗ ὁ Πλάτων τὰ μυστήρια εἶχε καθ' ὀλοκληρίαν ἀνεξερευνήτα καταλίπει, ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀντικειμένου κόσμον τρέπεται μέσῃν πορείαν ἐν τῇ φιλοσοφικῇ αὐτοῦ ἐργασίᾳ. Ἀναγνωρίζει τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν πραγματικότητα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τὴν δὲ ιδέαν, τὴν ἐξ ὑποκειμένου τουτέστιν ἔννοιαν τῆς νοήσεως, ἐνυπάρχουσαν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν φαινομένων, πανσθενῆ δύναμιν διέπυον τὴν φύσιν, παρέχουσαν τὴν κίνησιν καὶ τὰς διαφοροὺς ἀλλοιώσεις, ὑφ' ἧς αὕτη παρίσταται, αἰετοῦ μεταβαλλομένη καὶ μεταμορφουμένη.

Ὁ ἄνθρωπος εἶνε τὸ ἐξοχώτατον τῶν προϊόντων τῆς ἐνοργάνου φύσεως, ὁ ὑπατος βαθμὸς, ἐν αὐτῇ δύναται καὶ πλαττουργήσῃ, πράγματι φυσικὸς μικρόκοσμος, ἐνέχων ἀπάσας τὰς ιδιότητας ἀπὸ τοῦ κατωτάτου μέχρι τοῦ ὑπερτάτου ὀργανικοῦ ὄντος, ἀπὸ τοῦ φυτοῦ μέχρι τοῦ τελειοτάτου θηρίου· ἔχει τὴν φύσιν ἀποτελεσμένην. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε ἡ ἐντελεστάτη τῆς ψυχῆς ἐκδήλωσις· ἐνῶ παρὰ τῷ ἑτέρῳ ἐνοργάνῳ φυσικῷ κόσμῳ, ποῦ μὲν ἀτελεστάτη ἐκφάνεται, ποῦ δὲ μόνον ὡς αἰσθησις παρουσιάζεται, τὸν ἀντικειμένου παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ αὕτη νοεῖ ὁ νοῦς εἶνε τὸ θεϊότατον τῶν ἐν ἡμῖν, ὁ ἠθικὸς μοχλὸς, ὁ κινῶν ἀπάσας ἡμῶν τὰς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ πράξεις. Ἐνῶ δὲ τὰ ἄλλα ζῶα πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῶν πράττομενον, πράττουσιν ὑπὸ τινος ἐνστίκτου ὀρμώμενα, μόνος ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ ἀπὸ προηγουμένης βουλήσεως, μόνος αὐτὸς κατὰ συνέπειαν ἐλεύθερος δρᾷ ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου.

Ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς, ἣτις εἶνε ἡ ἔρευνα τῶν ἐν τῷ ἡμετέρῳ βίῳ φαινομένων, εἶνε ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ καθόλου αὐτοῦ βίος.

Ἄπασα ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους περιλαμβάνεται ἐν τοῖς στίχοις τούτοις, τοῖς πρώτοις τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*: «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πράξεις τε καὶ προαίσεις, ἀγαθοῦ τινος ἐφίεσθαι δοκεῖ διὰ καλῶς ἀπεφάναντο τ' ἀγαθόν, οὐ πάντα ἐφίεται». ¹ Ἡ εὐδαιμονία, τουτέστιν ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ ἀπόλαυσις τοῦ ὑπερτάτου ἀγαθοῦ, εἶνε τὸ ἠθικὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου τέλος.

Βάσις τῆς ἠθικῆς εἶνε ἡ ἀρετὴ, μεσότης οὕτα δύο ἀντιθέσεων, τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως: «αὕτη γὰρ, (ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ) ἐστὶ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐν δὲ τούτοις ἐστὶν ὑπερβολὴ καὶ ἐλλείψις, καὶ τὸ μέσον· οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὄλωσθαι καὶ λυπηθῆναι ἐστὶ καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον· καὶ ἀμφοτέρωθεν οὐκ εἶναι τὸ δ' ὅτε δεῖ, καὶ ἐφ' οἷς, καὶ πρὸς οὓς, καὶ οὐ ἕνεκα, καὶ ὡς δεῖ, μέτρον τε καὶ ἄριστον, ὅ, περ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς· ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἐστὶν ὑπερβολὴ καὶ ἐλλείψις, καὶ τὸ μέσον... μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὕτα τοῦ μέσου». Ἀμφοτέρωθεν τὰ ἄκρα ἐπιφέρουσι δυσάρεστα ἀποτελέσματα, ἐνῶ τὸ ἄντικρυν ἡ μετριότης εἶνε τὸ μέσον μεταξὺ αὐτῶν, ἐκείνη δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος κατακτᾷ τὸ ἀγαθόν· «ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῶ ἐστὶ λαβεῖν, τὸ μὲν πλεον, τὸ δὲ ἔλαττον, τὸ δ' ἴσον· καὶ ταῦτα, ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, ἢ πρὸς ἡμᾶς· τὸ δ' ἴσον μέσον τι ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως. Λέγω δὲ, τοῦ μὲν πράγματος μέσον, τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅ, περ ἐστὶν ἐν καὶ ταῦτόν πασι· πρὸς ἡμᾶς δὲ, ὅ μήτε πλεονάζει, μήτε ἐλλείπει· τοῦτο δ' οὐχ ἐν, οὐδὲ τὸ αὐτὸ πασιν».

Ἡ ἀρετὴ αὕτη διττῶς ἐπιφαίνεται, ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ· ἡ πρώτη εἶνε ἡ ἀρετὴ τοῦ νοῦς, ἀφ' ἧς ἀπορρέει ἡ φρόνησις, ἡ σοφία, ἡ δὲ δευτέρα εἶνε ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ, καθόσον αὕτη σχετίζεται πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον· αὕτη εἶνε ἡ δικαιοσύνη, ἄγουσα καὶ διέπουσα πᾶσαν ἀρετὴν, πραγματοποιουμένην ἐν τῷ ἠθικῷ κόσμῳ, μετριάζουσα τὰς ἀκρότητας, ἐπιδιώκουσα δ' ἀείποτε τὸ χρυσοῦν μέτρον· ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἠθικὴ ἀρετὴ, κέκτηται τὴν σπουδαιότητα, ἐξασκουμένη ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὥστε καθίσταται πρᾶγματι ἡ πρώτη τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν καὶ ἡ πασῶν σπουδαιότατη.

Ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἀρετὴ ἐν τῇ πολιτείᾳ δρωσα, δὲν ἐξασκεῖται ὡς τοιαύτη ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ἐνστίκτου· ἀπορρέει ἀμέσως καὶ διέπεται ὑπὸ τῆς νοητικῆς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς. Πᾶν ὅ, τι πράττει ὁ ἄνθρωπος αὐτομάτως, πράττει αὐτὸ κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην, τοῦθ' ὅ, περ ἐστὶν ἡ δουλεία· ἐνῶ ὅ, τι πράττει ὑπὸ τοῦ νοῦς ἐπιτασσόμενος, δρᾷ ἐν ἐπιγνώσει, ἐν ἐλευθέρᾳ βουλήσει. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τοῦτο διαφέρει τῶν ἄλλων ζώων, καθ' ὅτι κέκτηται ἐλευθέρων βούλησιν, πλήρη ἔχων ἑαυτοῦ συνείδησιν, ἧτις

¹ Ἠθ. Νικομ. Α, α. ² Ἠθ. Νικομ. Β, ς.

ἀναντιρρήτως συνεπάγεται αείποτε τὴν ἠθικὴν εὐθύνην· «ἐν οἷς γὰρ ἐφ' ἡμῖν τὸ πράττειν, καὶ τὸ μὴ πράττειν· καὶ ἐν οἷς· τὸ μὴ, καὶ τὸ ναί· ὥστ' εἰ τὸ πράττειν, καλὸν ὄν, ἐφ' ἡμῖν ἐστὶ, καὶ τὸ μὴ πράττειν ἐφ' ἡμῖν ἔσται, αἰσχρὸν ὄν· εἰ καὶ τὸ μὴ πράττειν, καλὸν ὄν, ἐφ' ἡμῖν, καὶ τὸ πράττειν, αἰσχρὸν ὄν, ἐφ' ἡμῖν. Εἰ δ' ἐφ' ἡμῖν τὸ τὰ καλὰ πράττειν καὶ τὰ αἰσχροῦ, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ μὴ πράττειν· τοῦτο δ' ἦν, τὸ ἀγαθοῖς καὶ κακοῖς εἶναι· ἐφ' ἡμῖν ἔσται τὸ ἐπεικέσι καὶ φαύλοις εἶναι. . . ἢ τοῖς γε νῦν εἰρημένοις ἀμφισβητητέον, καὶ τὸν ἄνθρωπον οὐ φατέον ἀρχὴν εἶναι, οὐδὲ γεννητὴν τῶν πράξεων, ὥπερ καὶ τέκνων; . . . ἔοικε δὲ, καθάπερ εἴρηται, ἄνθρωπος εἶναι ἀρχὴ τῶν πράξεων».¹

Αὕτη ἡ ἐλευθέρᾳ βουλήσει, ἡ πεφωτισμένη συναίσθησις τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, εἶνε ἡ δὴ ἡγοῦσα αὐτὸν εἰς τὴν ἐξέυρεσιν τοῦ ὀρθοῦ μέσου, οὗ ἡ πραγματοποίησις ἐπιφέρει τὴν ἀρμονίαν ἐν τῷ ἠθικῷ κόσμῳ. Πᾶν δὲ τὸ συνωδᾶ τῇ ἐλευθέρᾳ ταύτῃ βουλήσει καὶ κατὰ τὰ ἐπιτάγματα αὐτῆς πραττόμενον εἶνε δίκαιον.

Κατὰ καθολικώτερον λόγον, ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῇ ἀτομικῇ βουλήσει, ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, συμβαίνει ἀναλόγως καὶ ἐν τῇ καθολικῇ βουλήσει, ἐν τῇ πολιτείᾳ· αὕτη ἐκδηλοῦται διὰ τῶν νόμων, τῶν αἰωνίων τούτων καὶ ἀπαγράπτων ἐπιταγμάτων τοῦ λόγου. «Οἱ δὲ νόμοι ἀγορεύουσι περὶ πάντων, στοχαζόμενοι ἢ τοῦ κοινῆ συμφέροντος πᾶσιν, ἢ τοῖς ἀρίστοις, ἢ τοῖς κυρίοις, ἢ κατ' ἀρετὴν, ἢ κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον τοιοῦτον».

Τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ δικαίου ὁ Ἀριστοτέλης κατενόησε μὲν κρεῖττον πάντων τῶν προκλήτων του, ἀλλ' ὡς ἅπασα ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης, ἐποίησε καὶ οὗτος διαφορὰν μεταξὺ δικαιοσύνης καὶ δικαίου· ἐκείνην μὲν ἐκλαμβάνει ὑπὸ μίαν καθολικὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα: δικαιοσύνη εἶνε ἡ ἀπόλυτος ἰδέα, τὸ σύνολον δῶν τῶν ἀληθῶν ἀρετῶν· αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη οὐ μέρος ἀρετῆς, ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν· οὐδ' ἡ ἐναντία ἀδικία μέρος κακίας, ἀλλ' ὅλη κακία· τί δὲ διαφέρει ἡ ὅλη ἀρετὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη αὕτη, δῆλον ἐκ τῶν εἰρημένων· ἔστ' μὲν γὰρ ἡ αὐτὴ· τῷ δ' εἶναι, οὐ τὸ αὐτὸ· ἀλλ' ἢ μὲν πρὸς ἕτερον, δικαιοσύνη· ἢ δὲ τοιαύδε ἕξις, ἀπλῶς ἀρετὴ»· ἐνῶ τὸ δίκαιον ἔχει καθόλου μερικωτέραν, μᾶλλον περιορισμένην ἔννοιαν· «πάντα τὰ νόμιμα ἐστὶ πως δίκαια· τὰ τε γὰρ ὠρισμένα ὑπὸ τῆς νομοθετικῆς νόμιμά ἐστι· καὶ ἕκασταν τούτων δίκαιον εἶναι φαμέν».²

Τοιαύτη ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον ἐν τῇ καθόλου αὐτῶν σημασίᾳ, ἀλλ' ὁ ἰδίως προορισμὸς καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ δικαίου εἶνε ἡ ἐν τῷ πολιτικῷ τοῦ ἀνθρώπου βίῳ ἀποκάλυψις αὐτοῦ καὶ πραγματοποίησις. Τὸ δίκαιον εἶνε ἡ ζωογόνος πνοή, ἡ διαπνέουσα τὴν πολιτείαν καὶ καθιστῶσα

¹ Ἡθ. Νικομ. Γ, ε'. ² Ἡθ. Νικομ. Ε, α'.

αὐτὴν τὸ ἐξοχώτατον τοῦ ἠθικοῦ βίου στοιχεῖον. Αὕτη ἡ πολιτεία ἀποκαλύπτεται ὑπὸ διαφόρους μορφάς ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς ζωῇ καὶ πρόδω· ὑπὸ ταύτην δὲ τὴν ποικιλίαν παρίσταται ὡσαύτως ἐκάστοτε καὶ τὸ δίκαιον. Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης, κρεῖττον πάντων τῶν ἐρχαίων, ἠρεύνησε καὶ ἐπισταμένως ἀνέλυσε τὸ δίκαιον κατὰ τὰ διάφορα αὐτοῦ ἠθικὰ τῆς ὑπάρξεως στοιχεῖα: πρῶτον, ὡς φυσικὸν δίκαιον, τὸ ἀπὸ τῆς λογικῆς τῶν πραγμάτων φύσεως ἀπορρέον, δεύτερον, ὡς νομικὸν δίκαιον, τὸ ὑπὸ τῶν νόμων κυρούμενον, εἶτα ὡς κοινόν, ὡς ἴδιον, καὶ τέλος ὡς γεγραμμένον ἢ ὡς ἄγραφον. «Νόμος δ' ἔστιν ὁ μὲν ἴδιος, ὁ δὲ κοινός· λέγω δὲ ἴδιον μὲν καθ' ὃν γεγραμμένον πολιτεύονται, κοινὸν δὲ ὅσα ἄγραφα παρὰ πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι δοκεῖ. Λέγω δὲ νόμον τὸν μὲν ἴδιον, τὸν δὲ κοινόν· ἴδιον μὲν τὸν ἐκάστους ὀρισμένον πρὸς αὐτούς, καὶ τοῦτον τὸν μὲν ἄγραφον, τὸν δὲ γεγραμμένον, κοινὸν δὲ τὸν κατὰ φύσιν· ἔστι γὰρ, θ μαντεύονται τι πάντες, φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἄδικον, κἂν μηδεμίᾳ κοινωνία πρὸς ἀλλήλους ἢ μηδὲ συνθήκη».¹

Τὸ δίκαιον ἐν τῇ πολιτείᾳ, καθὸ ἀπὸ τῶν διεπόντων αὐτὴν νόμων ἀπορρέον, εἶνε ὑποχρεωτικὸν διὰ πάντα πολίτην, ὁ δὲ μὴ ὑπακούων εἰς αὐτὸ, ἀπειθεῖ εἰς τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ἥτις συνεπῶς κέκτηται τὸ δικαίωμα νὰ ἐφαρμόζη αὐτοὺς παραβιάζομένους, τιμωροῦσα τὸν παραβάτην. Ἐντεῦθεν γεννᾶται τὸ δίκαιον τῆς ποινῆς· «μηνύουσι δὲ αἱ κολάσεις, γιγνώμεναι διὰ τούτων· ἰατρεῖαι γὰρ τινες εἰσὶν· αἱ δὲ ἰατρεῖαι διὰ τῶν ἐναντίων πεφύκασι γίγνεσθαι».² Ἐν τούτοις ἡ ποινὴ δὲν εἶνε ἡ συγκρατοῦσα τὴν κοινωνικὴν τάξιν· ἡ ποινὴ πλήττει τὸ γεγονός, ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ καταφθάσῃ τὸ αἷτιον· τοῦτο κεῖται πορρωτέρω· ἡ ποινὴ εἶνε νομικὴ, ἀλλ' οὐχὶ ἠθικὴ ἰατρεία, ὡς ἐδόξαζεν ὁ Πλάτων· ἐντεῦθεν ὁ Ἀριστοτέλης, βλέπων ὅτι ἡ ποινὴ, οἰανδ' ἥποτε αὕτη καὶ ἂν φέρει φύσιν, ἀδυνατεῖ νὰ πλήξῃ τὸ κακὸν ἐν τῇ ρίζῃ αὐτοῦ καὶ νὰ τὸ θεραπεύσῃ, προτείνει ἕτερα μέρη. Ἡ διὰ τῆς ἠθικῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου κάθαρσις καὶ ἐξωράσις τοῦ ἠθους εἶνε τὸ ἰσχυρότατον τῶν μέσων, δι' ὧν ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ ἀνδρουται καὶ κρατύνεται. «Δεῖ δὲ τὸ ἦθος προὑπάρχειν· πῶς οἰκεῖον τῆς ἀρετῆς, στέργον τὸ καλὸν καὶ δυσχεραῖνον τὸ αἰσχροῦ· ἐκ νέου δὲ ἀγωγῆς ὀρθῆς τυχεῖν πρὸς ἀρετὴν χαλεπὸν, μὴ ὑπὸ τοιούτοις τραφέντα νόμοις· τὸ γὰρ σωφρόνως ζῆν καὶ καρτερικῶς οὐχ ἡδύτοῖς πολλοῖς, ἀλλ' ὡς τε καὶ νέοις· διὸ νόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφήν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα· οὐκ ἔσται γὰρ λυπηρὰ συνήθη γενόμενα. Οὐχ ἱκανὸν δὲ ἴσως, νέους ὄντας τροφῆς καὶ ἐπιμελείας τυχεῖν ὀρθῆς, ἀλλ' ἐπεὶ καὶ ἀνδρωθέντας δεῖ ἐπιτηδεύειν αὐτὰ καὶ ἐθίζεσθαι, καὶ περὶ ταῦτα δεοίμεθ' ἂν νόμων· καὶ ὅπως δὲ περὶ πάντα τὸν βίον· οἱ γὰρ πολλοὶ ἀνάγκη μᾶλλον ἢ λόγῳ πειθαρχοῦσι· καὶ ζημίαις, ἢ τῷ καλῷ. Διόπερ οἴονται τινες τοὺς

¹ Ρητ. 1, 10, 15. ² Ἠθ. Νικ. Β, γ'.

νομοθετοῦντας δεῖν μὲν παρακαλεῖν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν, καὶ προτρέπεσθαι τοῦ καλοῦ χάριν, ὡς ὑπακουσομένων τῶν ἐπεικῶν, τοῖς ἔθεσι προηγμένων· ἀπειθοῦσι δὲ καὶ ἀφυστέροις οὔσι κολάσεις τε καὶ τιμωρίας ἐπιτιθέναι· τοὺς δ' ἀνιάτους ὅλως ἐξορίζειν· τὸν μὲν γὰρ ἐπεικῆ καὶ πρὸς τὸ καλὸν ζῶντα τῷ λόγῳ πειθαρχήσιν· τὸν δὲ φαῦλον, ἡδονῆς ὀρεγόμενον, λύπη κολάζεσθαι, ὡς περ ὑποζύγιον· διὸ καὶ φασι δεῖν τὰς τοιαύτας γίνεσθαι λύπας, αἱ μάλιστα ἐναντιοῦνται ταῖς ἀγαπωμέναις ἡδοναῖς». ¹ Διὰ τοῦ ἠθικοῦ λοιπὸν τῶν πολιτῶν κράτους, προϊόντος αὐστηρᾶς ἀνατροφῆς, θέλει ἀνκπτυχθῆ ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν τὸ πρὸς τὴν δικαιοσύνην καὶ τὸ δίκαιον εἶσθημα, ὃ, περ ἰδίως εἶνε ἡ βᾶσις τῆς πολιτείας, ἣτις ἐπὶ τῆς ἀρετῆς ἐρειδομένη καὶ ἀπ' αὐτῆς ἀπορρέουσα, καθίσταται ἀληθῶς ἡ καλλίστη κατ' ἀνθρώπου πολιτεία.

Ἡ ἠθικὴ εἶνε τὸ πρῶτον μέρος τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ δὲ πολιτικὴ, ἡ περὶ πολιτείας ἐπιστήμη, τὸ δεύτερον αὐτῆς μέρος, ὡς συνέχει τῆς ἠθικῆς, ἣτις εἶνε ἡ βᾶσις πάσης ἀληθοῦς πολιτείας ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος. Αὕτη εἶνε ἡ ὑπερτάτη ἐπιστήμη, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἥς σκοπὸς καὶ τέλος τὸ ἄκρον ἀγαθόν· τὸ ἀγαθὸν βεβαίως εἶνε τὰ αὐτὸ καὶ διὰ τὸ ἄτομον καὶ διὰ τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ τὸ ταύτης εἶνε ὑπέρτερον. Ἐν τῇ πολιτικῇ, τῇ καθολικῇ ταύτῃ ἐπιστήμῃ, ἐνέχονται ἅπασαι αἱ ἄλλαι ἐπιστήμαι, ὑπ' αὐτῆς διεπόμεναι καὶ ρυθμιζόμεναι. Εἰς τῆς ἐπιστήμης λοιπὸν ταύτης τὴν ἔρευναν καὶ μελέτην ἀφιέρωσε τὰ Πολιτικά αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης.

«Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὔσαν, καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινὸς ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), ὁδῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ, καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων, ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας· αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ». ²

Ἄλλ' ἡ πολιτεία αὕτη—ἡ πόλις δὲν εἶνε προϊόν ἀνθρωπίνης βουλήσεως καὶ ἀνάγκης, διότι ἀπᾶσα πόλις φύσει ἐστίν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι· καὶ ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον· καὶ ὁ ἀπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλος ἐστίν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος». ³ Πρῶτος λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ στοιχεῖον τῆς κοινωνικότητος, τῆς ἀρχῆς ταύτης καὶ βάσεως τῆς πολιτικῆς κοινωνίας· αὕτη δὲ εἶνε κοινὴ ὄρμη, παρωθοῦσα τὸν ἄνθρωπον πρὸς πολιτικὸν βίον.

Τὸ πρῶτον στοιχεῖον, ὃ πυρὴν πάσης πολιτικῆς κοινωνίας, εἶνε ὁ ἄνθρωπος, ἐν ᾧ ἔμφυτος ὑφίσταται ἡ τάσις πρὸς κοινωνικὸν βίον· ἐντεῦθεν

¹ Ἡθ. Νικομ. I. θ'. ² Πολ. Α, 1, ³ Πολ. Α, 2.

δὲ, ἐκ τῆς ἐνώσεως κατὰ πρῶτον ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς, παράγεται ἡ οἰκογένεια· αὕτη εἶνε ὁ δεύτερος βαθμὸς τῆς πολιτικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως· ἀπὸ τοῦ σχηματισμοῦ δὲ τούτου τῆς οἰκογενείας, ἀπὸ τῆς πολλαπλασιάσεως αὐτῆς, παράγεται ἐν εὐρυτέρῃ ἐννοίᾳ ἡ κώμη, ὁ δῆμος· αὕτη δὲ ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἡ δὲ πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς, ὡς ἔπος εἰπεῖν, γιγνομένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν». ¹

Ἡ πολιτικὴ κοινωνία λοιπὸν εἶνε βαθμιαῖον παραγόμενον τῆς κοινωνικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀτόμου κατὰ πρῶτον, καὶ εἶτα ὡς οἰκογενείας, τῆς κοινῆς ταύτης τῶν ἀτόμων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνενώσεως.

Ἡ πολιτεία δὲν ἀποτελεῖται ἐξ ὁμάδων, ἐξ ἀτόμων, ἀνεξαρτήτων τέως καὶ ξένων πρὸς ἀλλήλα, πρὶν ἢ συνέλθωσιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἀποτελέσωσι πολιτικὴν κοινωνίαν, ἐν τῇ αὐτῇ δὲ γραμμῇ ἀπάντων ἱσταμένων, ἀλλ' ἕκαστον ἄτομον ἀνήκει κατὰ πρῶτον εἰς τὴν οἰκογένειαν, ἧς ἀναπτυσσομένης ἀποτελεῖται ὁ δῆμος, ἐξ οὗ πάλιν μορφοῦται βαθμιαῖον ἡ πολιτεία, ὡς ὁ τελευταῖος σταθμὸς τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ δρώσης κοινωνικότητος. Ἐνῶ παρὰ τῷ Πλάτῳ ἡ πολιτεία δεσπόζει ἀπολύτως ἐπὶ τῶν ἀτόμων, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τὸ σύνολον, ταῦτα δὲ ἐκτὸς τῆς πολιτείας οὐδεμίαν ἄλλην ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀρχὴν γινώσκουσι, παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει παρίσταται αὕτη ὡς βαθμολογικὴ τις πληρεστέρη ἀνάπτυξις τοῦ ἀτόμου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, τείνοντος διὰ τῆς πολιτείας πρὸς συμπληρώσιν τὴν ἀτελεῖ αὐτοῦ προσωπικότητα. Ἐκ τῆς βαθμολογικῆς δὲ ταύτης ἐξελίξεως τοῦ ἀτόμου παράγεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιπροσωπείας, συγκεκρισμένη ἀρχὴ, ἐνθα πᾶσα ἐκδήλωσις ἐν τῇ ποικίλῃ κοινωνικῇ βαθμίδι ἔχει τὸν οὐσιαστικὸν αὐτῆς λόγον καὶ τὴν σημασίαν, χωρὶς ἢ μίαν ἐκδήλωσιν ἢ ἀρχὴν ν' ἀπορροφᾶται ὑπὸ τῆς ἐτέρας· τὸ ἄτομον, οὐσιῶδες μέλος τῆς οἰκογενείας, δὲν καταστρέφεται ὑπ' αὐτῆς καθ' ὅλοκληρίαν, ἀλλὰ διατηρεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τὴν ἰδιοφυΐαν του, εἴτε ἐν μοίρᾳ πατρὸς εἴτε ἐν μοίρᾳ τέκνου· τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ διὰ τὴν οἰκογένειαν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ διὰ τοῦτον ἐν τῇ πολιτείᾳ. Οὕτως, ἐνῶ διὰ τῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος καθιεροῦται ὡς ἀποτέλεσμα ἐξωτερικῆς ἀνάγκης τοῦ ἀτόμου, δημιουργοῦντος αὐτὴν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ, διὰ τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ πολιτεία παρίσταται ὡς ἀντιπρόσωπος πολλῶν ἢ ὀλίγων κοινωνικῶν ὁμάδων, ἢ ἐνότης μόνον αὐτῶν οὕσα, οὐχὶ δ' ἀπόλυτον κράτος ἐξασκοῦσα· ἡ πολιτεία δὲν εἶνε ὁψιγενὲς δημιούργημα τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, καθ' ἀνάγκην πραττούσης τοῦτο· ἔμφυτος ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, παλκίγονος, ὑπερτερεῖ τοῦ ἀτόμου· ἀκαὶ πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστι· τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους». ²

¹ Πολ. Α, 2, ² Πολιτ. Α, 2.

Δευτέρου βαθμῆς τοῦ ἀρχικοῦ σχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας εἶνε ἡ οἰκογένεια· αὕτη συνίσταται ἐκ πολλαπλῶν στοιχείων. Ἄνῆρ, γυνή, τέκνα, κύριος καὶ δούλοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν οἰκογένειαν· κοίτια δὲ τέλειος ἐκ δούλων καὶ ἐλευθέρων· καὶ ἐλεύθεροι μὲν εἶνε τὰ ἰδίως μέλη τῆς οἰκογενείας· ἀνῆρ, γυνή καὶ τέκνα· δούλοι δὲ οἱ συμπληροῦντες αὐτὴν καὶ ἀποτελοῦντες ἀνχπόφευκτον στοιχεῖον καὶ μέρος τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας.

Οὕτως ὁ δούλος τοῦ Ἀριστοτέλους μένει ὁ δούλος τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς θεωρίας. Ἡ ἀρχαιότης ἤκιστα εἶχε δυνηθῆ νὰ κατανοήσῃ ἀποχρώντως τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τὴν ἀληθῆ αὐτῆς φυσικὴν καὶ ἠθικὴν ἔννοιαν. Ἡ ἐνότης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἦτο ἀγνωστος ἔτι, κατὰ τὴν πολυθεϊτικὴν ἐκείνην τῆς ἱστορίας περίοδον, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης, μὴ τολμῶν νὰ ὑπερβῇ τὰ ἐσκαμμένα τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ἀναζητήσας τὴν ἀρχὴν τῆς πολιτείας καὶ τὴν φύσιν τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν ἀναπτύξει, ἠρμήνευσε καὶ ἠτιολόγησε τὴν ἀρχὴν τῆς δουλείας ὡς τι γεγονός καὶ δεδομένον, μ' ὅλον ὅτι ἡ κατὰ τῆς δουλείας διαμαρτύρησις, ἀρξάμενη ἤδη ἀπὸ τῶν Σοφιστῶν, πολλοὺς ἠρίθμει θεωρητικοὺς περὶ τοὺς χρόνους ἐκεينوὺς. Ἀληθῶς ὁ μυσαρὸς θεσμὸς ἐκλονίζετο ἤδη ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας· ἡ μεγάλη ἀδικία προεκάλει καθ' ἑαυτῆς τὸ ἀνάθεμα τῶν φιλανθρώπων,¹ ἀλλ' ὁ Ἀριστοτέλης, ἤκιστα συγκινηθεὶς ἐκ τοῦ περὶ αὐτὸν θαύματος τῆς κοινωνικῆς καταστροφῆς καὶ ἐρημώσεως, ἀπεδέχθη μετ' ἀναξίας εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ψυχρότητος τὸ στίγμα τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, καὶ οὕτως ἐδικιολόγησε τὴν δουλείαν, ὡς ἓνα τῶν συνήθων κοινωνικῶν θεσμῶν. Ὑπάρχουσι, λέγει οἱ διῆχυριζόμενοι, ὅτι «παρὰ φύσειν τὸ δεσπόζειν», καὶ ὅτι «νόμῳ τὸν μὲν εἶναι δούλον τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐδὲν διαφέρειν· διόπερ οὐδὲ δίκαιον· βίαιον γάρ»· ἀλλὰ ἡ ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ μέρος τῆς οἰκογενείας, πρὸς τὴν εὐημερίαν τῆς ὁποίας κατ' οὐδὲν αὕτη δύναται νὰ συντελέσῃ, ἄνευ τῶν οἰκείων ὀργάνων, ὧν τὰ μὲν ἔμψυχα, τὰ δ' ἄψυχα, «οἷον τῷ κυβερνήτῃ ὁ μὲν οἷαξ ἄψυχον, ὁ δὲ πρωρεὺς ἔμψυχον». Ἡ ἰδιοκτησία εἶνε ὄργανον πρὸς ζωὴν, ὁ δὲ πλοῦτος ἀποτελεῖται ἐκ πληθύος ὀργάνων· ὁ δούλος εἶνε ζωσα ἰδιοκτησία, ἀλλὰ καθὼ ἔμψυχον ὄργανον, εἶνε τὸ πρῶτιστον τῶν ὀργάνων· οὕτως ὁ δούλος, ἐκ τῆς

¹ Σώζεται ἔτι πρὸς Στοβαίου τὸ ἐπόμενον τετράστιχον Φιλήμονος τοῦ κωμικοῦ, ἐν ἓκ τῶν πολλῶν ἀνχιμφθῶς ἐπιγραμμάτων, τῶν ἀπευθυνθέντων κατὰ τῆς δουλείας περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους :

«Κἂν δούλος ᾗ τις, οὐδὲν ἦττον, δέσποτα,
ἀνθρωπος οὗτός ἐστιν, ἂν ἄνθρωπος ᾗ . . .
Φύσει γάρ οὐδεὶς δεῦλος ἐγεννήθη ποτὲ,
ἢ δ' αὖ τύχη τὸ σῶμα κατεδουλώσατο».

ἑαυτοῦ φύσεως, καθὼς μὴ ἀνήκων εἰς ἑαυτὸν, ἀλλὰ διατελῶν ὑπὸ τὴν κυριότητα ἄλλου, εἶνε φύσει δοῦλος, ἰδιοκτησίᾳ ἑτέρου, ὅ, περ δὲν εἶνε μόνον ἀνεγκυκτον, ἀλλὰ καὶ ἔμφυτον εἰς τὴν ὑπαρξίν τῆς οἰκογενείας, ἥτις ἄνευ ἰδιοκτησίας δὲν δύναται νὰ συντηρηθῇ· κατὰ συνέπειαν οὗτος, ὡς ἔμφυχον ὄργανον, ἀποτελεῖ μέρος αὐτῆς ἐκ γενετῆς, ὁπότε οἱ ἄνθρωποι προορίζονται οἱ μὲν νὰ ἄρχωσιν, οἱ δὲ νὰ ἄρχωνται.¹

Ἄλλ' ἡ βεβιασμένη αὕτη διαλεκτικὴ ἑρμηνεία τῆς δουλείας δὲν ἱκανοποιεῖ καθ' ὀλοκληρίαν τὸν φιλόσοφον. Ἡ μέχρι τοῦδε ἀποψις τοῦ ζητήματος εἶνε ἡ οἰκονομικὴ ἀποψις, ὁποῖα αἰτιολογεῖται ἐκ τῆς συστάσεως τῆς οἰκογενείας. Ἐρχεται τὸ ζήτημα, ἰάν ὁ δοῦλος εἶνε φύσει τοιοῦτος ἢ οὐ, καὶ πότερον βέλτιον καὶ δίκαιόν τινι δουλεύειν ἢ οὐ». Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ μελετήσωμεν τὸν βέλτιστα διακείμενον καὶ κατὰ σῶμα καὶ κατὰ ψυχὴν ἄνθρωπον· ἐντεῦθεν συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ ψυχὴ ἄρχει τοῦ σώματος, ἄνευ δὲ τῆς ὑποταγῆς ταύτης δὲν δύναται νὰ τελεσθῇ ἡ ἐργασία τῆς φύσεως. Καθὼς παραβαλλόμενος ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὰ ζῶα, εἶνε βελτίων αὐτῶν κατὰ τὴν φύσιν, εἶνε δὲ καὶ συμφέρον εἰς αὐτὰ ν' ἄρχωνται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, «τυγχάνει γὰρ σωτηρίας οὕτως», ἔτι δὲ τὸ ἄρρεν πρὸς τὸ θῆλυ, φύσει τὸ μὲν κρεῖττον τὸ δὲ χειρόν, τὸ μὲν ἄρχον τὸ δὲ ἀρχόμενον, τὸν αὐτὸν τρόπον ἀναγκαῖον ἐστὶ καὶ ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων· ὅσοι μὲν οὖν τοσοῦτον διεστᾶσιν, ὅσον ψυχὴ σώματος καὶ ἄνθρωπος θηρίου, οὗτοι εἰσι φύσει δοῦλοι, οἷς βέλτιόν ἐστιν ἄρχεσθαι». Ἡ δουλεία λοιπὸν εἶνε φυσικὸς θεσμός· διότι «φύσει τινὲς οἱ μὲν ἐλεύθεροι οἱ δὲ δοῦλοι, οἷς καὶ συμφέρει τὸ δουλεύειν καὶ δίκαιόν ἐστι». βούλεται μὲν οὖν ἡ φύσις καὶ σώματα ποιεῖν τὰ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων, τὰ μὲν ἰσχυρὰ πρὸς τὴν ἀναγκαίαν χρῆσιν, τὰ δ' ὀρθὰ καὶ ἄχρηστα πρὸς τὰς τοιαύτας ἐργασίας, ἀλλὰ χρήσιμα πρὸς πολιτικὸν βίον (οὗτος δὲ καὶ γίνεται διηρημένος εἰς τε τὴν πολεμικὴν χρῆσιν· καὶ εἰρηνικὴν)· συμβαίνει δὲ πολλάκις καὶ τούναντίον, τοὺς μὲν τὰ σώματα ἔχειν ἐλευθέρων, τοὺς δὲ τὰς ψυχάς». ²

Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς φυσικῆς ταύτης ἀφορμῆς τῆς δουλείας, ἑτέρα ἀφορμὴ εἶνε ἱστορικοί, ὅπως διισχυρίζονται τινες, λόγοι, ἰδίως δὲ ὁ πόλεμος· ἄλλως δ' ἀντεχόμενοι τινες, ὡς οἴονται, δικαίου τινός (ὁ γὰρ νόμος δίκαιόν τι), τὴν κατὰ πόλεμον δουλείαν τιθέασι δικαίαν· ἅμα δ' οὐ φασι· τὴν τε γὰρ ἀρχὴν ἐνδέχεται μὴ δικαίαν εἶναι τῶν πολέμων· καὶ τὸν ἀνάξιον δουλεύειν οὐδαμῶς ἂν φαίη τις δοῦλον εἶναι· εἰδεμὴ, συμβήσεται τοὺς εὐγενεστάτους εἶναι δοκοῦντας δούλους εἶναι καὶ ἐκ δούλων, ἐὰν συμβῇ πραθῆναι ληφθέντας. Διόπερ αὐτοὺς οὐ βούλονται λέγειν δούλους, ἀλλὰ τοὺς βαρβάρους». Μόνη λοιπὸν ἡ φύσις, οὐχὶ δὲ ἄλλη τις τυχαία αἰτία, εἶνε ἡ ἀφορμὴ τῆς δουλείας· ἐν τούτοις, οὐδεὶς δικαιούται νὰ φέρηται

¹ Πολιτ. Α. 3, 4. ² Πολιτ. Α. 5.

ἀπανθρώπως πρὸς τὸν δούλον, ὅστις, ὅπως καὶ ὁ παῖς, εἶνε ἀτελής ὑπαρξίς· «διὸ πράττουσιν οὐ καλῶς οἱ λόγοι τοὺς δούλους ἀποστεροῦντες καὶ φάσκοντες ἐπιτάξει χρῆσθαι μόνον· νοθετητέον γὰρ μᾶλλον τοὺς δούλους ἢ τοὺς παῖδας».¹

Εἴτε ἀπὸ οἰκονομικῶν λόγων καὶ ἀναγκῶν πρὸς τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν αὐτοτέλειαν τῆς οἰκογενείας, ἧς ὁ δούλος ἀναπόσπαστον ἀποτελεῖ μέλος, εἴτε εἶνε δημιούργημα τῆς φύσεως, εἴτε ἐξ ἄλλων ἱστορικῶν λόγων προκύπτει ἡ δουλεία, εἶνε ἀναγκαῖος ὅρος τῆς ὑπάρξεως τῆς κοινότητος, ἐκδήλωσις τοῦ δικαίου τῆς ἰδιοκτησίας, ἀναποφεύκτου ἐπίσης πρὸς τὴν κοινωνικὴν τάξιν· ἡ ἰδιοκτησία πρῖσταται ὑπὸ διττὴν ἔννοιαν ἐν τῇ βίῳ· εἶνε τουτέστιν ἡ φυσικὴ, ἡ τεχνικὴ· ὅταν δηλ. ἡ κτήσις προέρχεται ἐξ ἀμέσου κατοχῆς ἢ διὰ τρόπων ἐμμέσων· καὶ ἡ μὲν πρώτη τῆς ἰδιοκτησίας μορφή, ἡ φυσικὴ, «ὑπ' αὐτῆς ἐστὶ τῆς φύσεως διδομένη πᾶσι», μὴ οὕτω ἀποτέλεσμα ἀλλαγῆς καὶ κληρονομίας· αὕτη δὲ ἡ ἰδιοκτησία ἐκπροσωπεῖται παρὰ τοῖς νομαδικοῖς λαοῖς, τοῖς γεωργικοῖς, τοῖς ληστρικοῖς, τοῖς ἀλιευτικοῖς καὶ τοῖς θηρρευτικοῖς, καὶ εἶνε ἡ πρωτογενὴς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἰδιοκτησίας κατὰστασις· τούναντίον δὲ, ἕτερον γένος ἰδιοκτησίας, ἡ καὶ δίκαιον καλοῦσιν, εἶνε ἡ χρηματιστικὴ, ἀδι' ἧν οὐδὲν δοκεῖ πέρας εἶναι πλούτου καὶ κτήσεως», καὶ ἦτις δι' ἐμπειρίας τιμῆς καὶ τέχνης γίνεται μᾶλλον».²

Ἡ ἐπιστήμη τῆς πλουτολογίας ἦτο νηπιάζουσα ἔτι, καθ' ἣν στιγμὴν διετύπου τὰς βάσεις τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ θεωρίας ὁ Ἀριστοτέλης· ἡ πτωχὴ, εἰς μικροσκοπικώτατα πολιτικὰ συστήματα κατατετμημένη Ἑλλάς, αἱ ἀνάγκαι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ὁ τρόπος τοῦ βίου, δὲν ἐπέτρεπον ἀνάπτυξιν εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐκείνην, ἦτις ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας ὀλιγορηθεῖσα, μόλις κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα κατελάμβανε τὴν προσήκουσαν αὐτῇ ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ θέσιν, ἐν ἀγνοίᾳ τῶν νόμων τῆς ὁποίας δυσχερῶς δύνανται νὰ κατανοηθῶσι πλεῖστα τῆς κοινωνικῆς Σφιγγὸς μυστήρια· ὁ Ἀριστοτέλης, εἰ καὶ στερούμενος ἀφθόνων μέσων, πρὸς ἔρευναν τῶν ποικίλων οἰκονομικῶν φαινομένων, δεικνύει διαύγειαν πνεύματος σπανίαν περὶ τὸν ὄρισμὸν λεπτῶν τινῶν τῆς ἐπιστήμης ταύτης ζητημάτων· δὲν ἀπαιτοῦμεν τελείαν κατανόησιν καὶ διατύπωσιν τούτων ἐν μέσῳ μεμονωμένων ἔτι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον κοινωνιῶν, ἀτελεστάτων δὲ συγκοινωνίας μέσων· ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα ἢ ν' ἀναγνωρίσωμεν καὶ νὰ θαυμάσωμεν τὸ βαθὺ ἐκεῖνο πνεῦμα, ἐπὶ τῇ ἐπιτυχεῖ πολλῶν προβλημάτων τῆς πλουτολογίας κατανόησει· εἰς αὐτὸ ὀφείλομεν τὴν διάκρισιν τῆς διττῆς ἀξίας τῆς ἰδιοκτησίας—τῆς χρήσεως καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς· ἀεχάστου κτήματος διττὴ ἡ χρῆσις ἐστίν, ἡ μὲν οἰκεία ἢ δ' οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἢ τε ὑπόδησις

¹ Πολιτ. Α, 6, 11. ² Πολιτ. Α, 8.